

*Юрый Несцяровіч (Менск),
старшы навуковы супрацоўнік Беларускага
НДІ дакументазнаўства і архіўнай справы*

Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў

Спецыфіка канкрэтна-гістарычнага пазнання праяўляецца між іншым у тым, што ў яго межах дзеля выпрацоўкі этнічнай і этнаантрапалагічнай (дачычнай этнагенезу) тэрміналогіі ўжываецца таксама нацыянальны падыход. Гэта адзначылі ўдзельнікі III навуковай канферэнцыі БГТ “Праблемы тэрміналогіі беларускай гістарычнай навукі” (31 траўня – 1 чэрвеня 2003 г. у Менску). Атрымліваецца, што пэўнае этнічнае тэрмінаразмеркаванне, прымальнае для беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі (напрыклад, ужыванне Аляксандрам Краўцэвічам тэрмінаў “літвіны” і “летувісы” дзеля пазначэння жыхароў гістарычнай Літвы і прадстаўнікоў сучаснай літоўскай нацыі¹), становіцца непрымальным з пункту гледжання іншай (літоўскай). Такое становішча не спрыяе атрыманню агульназначных ведаў у галіне этнічнай гісторыі.

Сёння разам з пошукам новых крыніц і адэкватнай інтэрпрэтацыяй іх дадзеных на глебе аптымальных тэрэтычных схем, найбольш істотным пры распрацоўцы этнічнай гісторыі беларусаў з’яўляецца менавіта ўдакладненне і ўдасканаленне этнічнай і этнаантрапалагічнай тэрміналогіі.

Бясспрэчным у дачыненні да этнічнай гісторыі беларусаў з’яўляецца тлумачэнне Ю.Бардаха (са спасылкай на працу польскага даследчыка Я.Якубоўскага): “Азначэнне “літвін” у 19 (у 14 – Ю.Н.) ст. ужывалася ў дваікім значэнні. У вузейшым яно азначала прыналежнасць да этнічнай супольнасці, у шырэйшым – ахоплівала ўсіх жыхароў Вялікага Княства”². Гэты тэзіс не забараняе адстойваць погляд, што ў 14 – 15 ст. з балцка-славянскага субстрату стварылася народнасць “літвінаў”, нашчадкі якой прадстаўляюць як сучасных літоўцаў, так і сучасных беларусаў. Таксама можна сцвярджаць, што славянскія элементы на заходніх

¹ Краўцэвіч А. Тэрміны “Літва” і “Летува” ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. Т. 9. С. 104-105.

² Бардах Ю. Шгуды з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Менск. 2002. С. 322.

землях Беларусі, этнічна збліжаючыся (інтэгруючыся) з балцкімі элементамі, ужывалі ў дачыненні да славянскіх элементаў усходніх земляў Беларусі этнонім “літвіны”, а ў дачыненні да жамоітаў этнонім “русiны”, г.зн. ужывалі квазіэтнонімы.

Гісторык Ігар Марзалюк выкладае новую (назавем яе – “русiнскай”) канцэпцыю этнагенез(іс)у беларусаў*. Гэтая канцэпцыя не беззаганная не толькі ў аспекце этнагістарычнай тэрміналогіі і з пункту гледжання тэарэтыка-этналагічнага, а таксама з боку інтэрпрэтацыі гістарычных крыніц. Марзалюк імкнецца абгрунтаваць тэзіс нібыта беларускі этнас у 14–17 ст. карыстаўся саманазвай “русiны”, спрабуючы абвергнуць сцвярджэнне, што продкі беларусаў былі носьбітамі як этноніма “русiны”, так і этноніма “літвіны”. Ён, у прыватнасці, не прымае канцэптуальныя палажэнні працаў Вячаслава Насевіча (1992 г.³, 1998⁴), які (у інтэрпрэтацыі Марзалюка) сцвярджае, што “тэрмін “літвін” быў эндаэтнонімам насельніцтва Заходняй Беларусі” і адмаўляе факт існавання агульнай этнічнай саманазвы беларускага этнасу ў 14–17 ст.⁵

Ігар Марзалюк абвяргае, як не падмацаваны дадзенымі гістарычных крыніц, пункт гледжання, паводле якога продкі (этнапапярэднікі) беларусаў складалі розныя этнічныя супольнасці. Пры гэтым, адна карысталася этнонімам “русiны”, другая ўжывала этнонім “літвіны”. Некаторыя айчынныя гісторыкі лічаць, што этнонім “літвін” у ВКЛ у 14–16 ст. “супрацьпастаўляўся этнонімам іншых суседніх этнічных груп і народаў – русінам, ляхам... мазаўшанам, жэмайтам... прусам, валынянам і інш.” Больш таго, тэрмін “літвін”, як яны паведамляюць, “у наш час ужываецца як лакальны этнонім невялікіх груп беларускага насельніцтва...”⁶ Навошта, пытаецца І.Марзалюк, частцы сучасных беларусаў запазычаць “чужы” этнонім, калі іх продкі карысталіся ўласным, аднолькавым для іх і часткі продкаў сучасных літоўцаў? Ён прытрымліваецца думкі, паводле якой “літвіны” і “русiны” – гэта назвы, адпаведна, старалітоўскага і старабеларускага этнасу (народу). У адпаведнасці з гэтым падыхо-

* Яе вартасці і хібы добра паказаны Генадзем Сагановічам у рэцэнзіі: Сагановіч Г. Прывід нацыі ў святле стэрэатыпаў // Беларускі гістарычны агляд. Т. 10. Менск. 2003. Мы зрабілі заўвагі да гэтай канцэпцыі незалежна ад выкладзенага ў рэцэнзіі, што, дарэчы, вядома яе аўтару.

³ Носевич В. Белорусы: становление этноса и “национальная идея” // Белоруссия и Россия: Общества и государства. М., 1998.

⁴ Насевич В.Л. Да пытання пра назву беларусаў у ВКЛ // Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў // Беларусіка. Кн.2. Менск. 1992.

⁵ Марзалюк І. Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі 14-17 ст.: набліжэнне да рэалій, ці стварэнне новых міфаў? // Гістарычны альманах. Т. 9. С. 113.

⁶ Зайкоўскі Э., Чаквін І. Літвіны // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі (ЭГБ). Т. 4. Мн, 1997. С. 382.

дам, Марзалюк інтэрпрэтуе дадзеныя гістарычных крыніц, у прыватнасці, гарадзенскага прывілея 1563 г. Грамату Жыгімонта Старога 1509 г. ён характарызуе як звернутую “да Русі як да асобнага этнасу”⁷. Наконт дадзенага прывілею трэба заўважыць, што кароль польскі звяртаецца праз яго да часткі народнасцяў, што насялялі ВКЛ, а не да асобнага этнасу. Дакладны адрасат дадзенай граматы польскага караля – прадстаўнікі органаў гарадскога самакіравання і сацыяльнага саслоўя мяшчан, а не русіны.

Лагічна некарэктным з’яўляецца выказванне Ігара Марзалюка, якое ён падмацоўвае спасылкай на шэраг прац беларускіх і расейскіх гісторыкаў і археолагаў: “Тэрміны “рускі” і “хрысціянін” з цягам часу сталі ўзаемазамяняльнымі словамі – сінонімамі”. Слова “хрысціянін”, мабыць, і выкарыстоўвалася нярэдка ў 10-13 ст. на Кіеўскай Русі ў якасці сіноніму этноніма “рускія”. Але апошні нельга лічыць ні сінонімам тэрміну “хрысціянін”, ні нават тэрміну “хрысціянін усходняга грэка-візантыйскага абраду”. Слова “хрысціянін” з’яўляецца агульным тэрмінам для падканфесійнага “праваслаўны”, “каталік” і “пратэстант”. Паколькі як руская вера характарызувалася толькі праваслаўнае веравызнанне, то прапанаваная Марзалюком сінанімія супярэчыць логіцы. Сапраўды, “выкарыстоўваючы тэрмін “рускі” ў самым шырокім сэнсе гэтага слова, усходнеславянскія кніжнікі мелі на ўвазе найперш канфесійную праваслаўную супольнасць...”⁸

Не спыняючыся на фактуалізацыі такой сінаніміі, Ігар Марзалюк абгрунтоўвае канцэпцыю пра носьбітаў старабеларускай этнічнасці, якія складалі этнаканфесійную супольнасць, ігнаруючы ў якасці прадкаў сучасных беларусаў супольнасць з этнонімам “літвіны”. Аднак з таго, што назвы “русіны”, “рускія” ўжываліся і як этнонім, і як этнапалітонім (для абазначэння хрысціян – жыхароў Кіеўскай Русі, праваслаўных вернікаў – жыхароў ВКЛ), не вынікае ні наяўнасці этнаканфесійнага старабеларускага этнасу на землях Беларусі, ні таго, што продкі беларусаў нібыта карысталіся выключна этнонімам “русіны” і этнаканфесійнама “рускія”.

Пры абгрунтаванні Ігарам Марзалюком наяўнасці “русінскага” этнаканфесійнага старабеларускага этнасу, сярод трох вылучаных ім рысаў (“аб’ектыўных і суб’ектыўных прыкмет”) старабеларускага этнасу – наяўнасці агульнага эндаэтноніма, агульнай дзяржаўнай тэрыторыі, літаратурнай мовы – адсутнічае рыса ўласна канфесійнай прыналежнасці. З такім самым поспехам можна абгрунтаваць існаванне літвінскага старабеларускага этнасу.

---

⁷ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X-XVII стст.). Мінск: 2003. С. 115.

⁸ Тамсама. С. 25, 34, 36, 283.

Магілёўскі гісторык ужывае этналагічныя тэрміны “метаэтнапалітычная супольнасць”, “этанаканфесійная супольнасць”. Не адмаўляючы існавання этнасаў, галоўнай прыкметай якіх з’яўляецца канфесійная прыналежнасць жыхароў пэўнай (дзяржаўнай, геаграфічнай, геапалітычнай) тэрыторыі, заўважым, што ў выпадку абгрунтавання існавання этнанаканфесійнай супольнасці з назвай “рускія” як старабеларускага этнасу ў 14 – 16 ст. узнікаюць пэўныя супярэчнасці. Напрыклад, этнонім “русь” ужываўся насельніцтвам не толькі беларускіх земляў, але і Украіны. У той жа час першымі дзвюма прыкметамі старабеларускага этнасу Марзалюк лічыць “наяўнасць агульнага эндаэтноніма (“Русь”, “русін”, “рускі”) і агульнай дзяржаўнай тэрыторыі, “у межах якой цалкам быў аб’яднаны беларускі этнаграфічны масіў”⁹. Ён настойвае на тым, што пералічанымі этнанаканфесіямі ахопліваліся продкі не толькі беларусаў, а і ўкраінцаў, а старабеларускі этнас (г.зн. продкі беларусаў) карыстаўся менавіта такімі эндаэтнонімамі. Аднак тое, што аб’ём тэрміна “рускія” ў сэнсе этнанаканфесійнай супольнасці шырэйшы за аб’ём тэрміна “старабеларускі этнас” не дае ніякіх падставаў для характарыстыкі русінаў як уласна старабеларускага этнасу. Больш лагічна характарызаваць русінаў як стараўкраінскабеларускі этнас.

Айчынным этнагісторыкі Ігар Чаквін і Павел Церашковіч сцвярджаюць, што “ў 14 – 16 ст., калі значна ўзраста актыўнасць этнасацыяльных сувязей паміж рознымі зямляцкімі супольнасцямі Беларусі, пачало ажыццяўляцца іх аб’яднанне ў выніку працэсаў эндагенетычнай кансалідацыі і агульнадзяржаўнай інтэграцыі, што адностравалася ў пашырэнні этнонімаў русіны (рускія) і літвіны...” Больш таго, продкі беларусаў мелі і іншыя (энда, экза)этнаназвы: “Беларусамі... называліся “літвіны рускага роду”, “літвіны рускай веры”, “літвіны-беларусцы”, “літоўскія беларусы”¹⁰. Названыя даследчыкі характарызуюць крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і іншыя супольнасці, якія з’яўляліся продкамі беларусаў як “саюзаплемяныя і раннефеадальныя этнапалітычныя супольнасці”¹¹, што ўяўляе сабой этналагічную формулу. Безумоўна, крывічы, дрыгавічы, радзімічы і іншыя падобныя супольнасці з’яўляліся, з аднаго боку, саюзамі плямёнаў (або протадзяржаўнымі ўтварэннямі), а з іншага, складалі супольнасць, прадстаўнікі якой у ментальным плане мелі пэўную этнічную свядомасць.

Ігар Чаквін і Павел Церашковіч выдзяляюць асноўным фактарам этнічнай кансалідацыі “дзяржаўна-палітычнае аб’яднанне” продкаў беларусаў, а этнанаканфесійныя працэсы ацэньваюць як дапаможны фак-

⁹ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі... С. 55.

¹⁰ Церашковіч П. У., Чаквін І. У. Беларусы // ЭГБ. Т. 1. Мн., 1993. С. 465.

¹¹ Тамсама. С. 465.

тар¹². А вось Ігар Марзалюк у ацэнках этнічнай і канфесійнай тоеснасці ўсходнеславянскага насельніцтва Беларусі ў 10–16 ст. канфесійны фактар лічыць вызначальным у ліквідацыі “былыхплемянных межаў ды стварэння аднароднай этнаграфічнай і моўнай беларускай прасторы”. Ён сцвярджае, што “навукова карэктна гаварыць аб існаванні ў той час (13–16 ст. – Ю.Н.) на землях сучаснай Беларусі “этанаканфесіянальнага народу”¹³. Непрымаючы тэрмін “старажытнаруская народнасць” і адваргаючы тым самым існаванне падобнай грамадска-гістарычнай супольнасці, Ігар Марзалюк прапануе “вызначаць Кіеўскую Русь як метаэтнапалітычную супольнасць”. Пры гэтым тлумачыць, што “такія супольнасці... складваліся большай часткай у межах існуючых дзяржаў... якія асэнсоўвалі сваю прыналежнасць да адзінага палітычнага цэлага”. Тым самым, ён прызнае наяўнасць той жа этнапалітычнай супольнасці, якую адваргае, толькі пазначае яе тэрэтыка-этналагічным, а не гісторыка-этналагічным тэрмінам. Паводле даследчыка, калі зыходзіць з вызначэння народнасці як этнапалітычнай супольнасці, то тады тэрмін “старажытнаруская народнасць” усё ж такі адпавядае фактам этнічнай гісторыі, з’яўляецца прыдатным для яе апісання. Паводле Марзалюка, асноўная маса вясковага насельніцтва зямель Беларусі захоўвала племянную самаідэнтыфікацыю да сярэдзіны 12 ст. Тым самым ён прызнае наяўнасць адначасова з этнапалітычнай свядомасцю свядомасці этнічнай (носьбіт этнічнай свядомасці – пэўная супольнасць), прапануючы ў адпаведнасці з тэрэтычнай схемай Юліяна Брамля, тэзіс, нібыта “этнічныя супольнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў, як нам здаецца, найбольш карэктна называць этнікосамі (этнасамі ў вузкім сэнсе слова)”¹⁴.

Сцвярджае І.Марзалюка, што ў дзяржаўным найменні ВКЛ зафіксаваны назвы народнасцяў, якія насялялі яго тэрыторыю, сёння гучыць трывіяльна. Магілёўскі гісторык, спасылаючыся на працу Д.Куліса, сфармуляваў тэзіс пра пол’этнічнасць ВКЛ наступным чынам: “Сам факт існавання “літоўскага палітычнага народа” не пакідаў у сучаснікаў ніякіх сумненняў у тым, што ён складваўся з трох этнічных народаў: літоўскага, русінскага і жамойцкага”¹⁵. “Літоўскі этнічны народ” ён лічыць нашчадкамі племяннога саюзу з саманазвай “літоўцы” і продкамі сучаснай літоўскай нацыі, выключаючы са складу гэтага народу продкаў беларусаў. Такі пункт гледжання раўназначны сцвярджэнню, што палову земляў Беларусі (заходняя частка) насялялі ў сярэднявеччы “літоўцы”, г.зн. продкі (этнапапярэднікі) сучаснага літоўскага этнасу. Чаму ж тады гэтыя

---

¹² Тамсама. С. 464-465.

¹³ Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі... С. 18, 33, 57, 60, 285.

¹⁴ Тамсама. С. 28-29.

¹⁵ Тамсама. С. 60.

тэрыторыі даследчыкі этнічнай гісторыі (у т.л., і Марзалюк) адносяць да земляў Беларусі, а не Літвы?

Мы прапануем наступную інтэрпрэтацыю тэрмінаў: “літоўцы” – назва пэўнага племяннога саюзу; “літвіны” – саманазва жыхароў ВКЛ. Можна выказаць меркаванне, што жыхары асноўных зямель ВКЛ складалі народнасць, якая ўтварылася ў выніку балцка-славянскага этнічнага ўзаемадзеяння некалькіх этнічных груп, г.зн. у выніку міжэтнічнай інтэграцыі ў 13 – 14 ст. На этнічнай інтэграцыі літвінаў і русінаў настойвае Паўла Урбан¹⁶. Некаторыя сучасныя айчынным даследчыкі, якія прытрымліваюцца канцэпцыі паходжання літвінаў у выніку міжэтнічнай камунікацыі, схіляюцца да погляду, што гэтая народнасць утварылася шляхам этнічнай асіміляцыі: “Магчыма, што балцкае насельніцтва летапіснай Літвы, захаваўшы язычніцтва, у 13 – 14 ст. падлягала асіміляцыі ўсходнімі славянамі”¹⁷. А калі прытрымлівацца этнаканцэптуальнага палажэння Міхаіла Піліпенкі пра поліэтнічны склад ужо племянных саюзаў (гл., *Возникновение Белоруссии. Новая концепция*. Минск, 1991), то нельга выключыць, што ўжо племянны саюз літоўцаў меў славянскі прымес.

Змест прывілею 1541 г. каралевы Боны для Гародні, на наш погляд, зусім не адпавядае сцвярджэнню І.Марзалюка, што ў ім “пад каталіцкай часткай насельніцтва разумеюцца этнічныя літоўцы, праваслаўная ж – русіны”. Прывілей не дае ніякіх падстаў сцвярджаць, што продкамі беларусаў у 15 – 16 ст. былі толькі тыя жыхары ВКЛ, якія мелі этнічную саманазву “русь”, за выключэннем тых, хто карыстаўся квазіэтнімімамі “русін” і “літвін”. Ігар Марзалюк сцвярджае, што “тэрмін (“літвін” – Ю.Н.) у дачыненні да носьбітаў старабеларускай этнічнасці заўсёды выкарыстоўваўся толькі ў якасці палігоніму, сведчыў аб усведамленні шляхцічам сваёй прыналежнасці да палітычнага літоўскага народа-“нацыі”¹⁸. Паводле Марзалюка, у сярэднявеччы аформіліся дзве народнасці – літоўская і беларуская, якія пазней ператварыліся ў дзве нацыі. На самой справе беларуская нацыя склалася з нашчадкаў як тых людзей, якія належалі да этнічнай супольнасці з назвай “русіны”, так і тых, якія належалі да этнасупольнасці з назвай “літвіны”.

Зыходзячы з пэўных, хоць і невыразна акрэсленых тэарэтычных схем, Ігар Марзалюк карыстаецца тэрмінамі “этнаканфесійны народ”, “літоўскі палітычны народ” і “старажытнаруская народнасць”, бяручы іх у двукоссе, а тэрмінам “старабеларускі этнас” – без двукосся. Але ж “этнас” (у брамлееўскай інтэрпрэтацыі) – агульны тэрмін для абзна-

¹⁶ Урбан П. Старажытныя ліцьвіны: мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасць. Менск. 2001.

¹⁷ Зайкоўскі Э. Літва летапісная // ЭГБ. Т. 4. С. 380.

¹⁸ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі... С. 60-61.

чэння паняццяў племені, народнасці, нацыі. Таму ўжыванне тэрміна “старабеларускі этнас” незразумелае. У дадзеным выпадку мэтазгодна ўдакладняць тэрміналагічныя назвы продкаў беларусаў у 14 – 18 ст. (русінская, літвінская, беларуская народнасць або інакш). Марзалюк сцвярджае, што “ў 16 – першай палове 18 ст., калі беларускі этнас максімальна наблізіўся да вяршыні свайго этнаўтварэння, пачаўся працэс афармлення нацыі”¹⁹. Калі ж зыходзіць з вызначэння Генадзем Сагановічам верхняй мяжы сярэднявечча ў гісторыі Беларусі 18 ст.²⁰, то непрымальным будзе тэзіс пра фарміраванне беларускай нацыі раней 19 ст.

Пры абгрунтаванні тэрміна “старабеларускі этнас” не пераадолюеца ўстаноўка, паводле якой ён уяўляе сабой гамагеннае, маналітнае ўтварэнне, якое існуе ў розных перыяды гісторыі. (Падобную этналагічную ўстаноўку ўсебакова крытыкуе Валерый Цішкоў²¹). Тэрміны, якія даследчык выкарыстоўвае ў даследаванні, вызначаюць сам спосаб разумення. Так, ігнаруючы гіпотэзу літоўска-русінскай інтэграцыі, можна сцвярджаць, што сярэднявечныя беларусы карысталіся менавіта эндаэтнонімам “русіны”. Калі ж улічваць гэтую гіпотэзу, то трэба прызнаваць і тое, што яны карысталіся не толькі ім, але таксама квазіэтнонімамі “літвіны” і “русіны”. Апошнія дазваляе сцвярджаць існаванне ў сярэднявеччы дзвюх этнічных супольнасцяў, з якіх утварылася беларуская нацыя.

Продкі беларусаў – гэта людзі, якія складалі плямёны і племянныя саюзы крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і іншыя, у тым ліку, неславянскія. У час знаходжання ў складзе дзяржавы з назвай “Кіеўская Русь” продкі беларусаў у пошуках самаідэнтыфікацыі карысталіся этнонімам “рускія”. Пазней у ВКЛ яны карысталіся рознымі этнонімамі, а таксама палітонімам “літвіны”. На наш погляд, этналагічна адэкватным будзе апісваць, не тое, што беларусы карысталіся ў сярэднявеччы этнонімам “рускія”, а тое, што іх продкі (значная ці нават пераважная частка) ідэнтыфікавалі сабе таксама з падканфесійнай супольнасцю праваслаўных хрысціян, а пазней – з этнапалітычнай супольнасцю літвінаў.

Няма ніякіх падстаў лічыць літвінаў выключна нашчадкамі старажытных літоўцаў, таксама як нельга іх лічыць продкамі выключна сучасных літоўцаў, а не літоўцаў і беларусаў. Больш дакладныя высновы па праблеме этнічнай гісторыі літвінаў перашкаджае зрабіць, мінімальная колькасць крыніц па праблеме этнічнай самаідэнтыфікацыі.

¹⁹ Тамсама. С. 285.

²⁰ Сагановіч Г. Да праблемы перыядызацыі беларускай гісторыі: сярэднявечча і новы час // М.М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага). Мінск. Міжн. нав. канф. 1996 г. Менск, 1999. С. 59.

²¹ Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. Москва, 2003.